



Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հնագետ)

ՀԱՂԱՐԾԻՆԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ



աղարծինի վանքի նշանավոր հուշարձանների խումբը գտնվում է Դիլիջան կուրորդային քաղաքից մոտավորապես 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, անտառի խորքում, երկու ձորակներով եզերվող փոքր հարթակի վրա՝ շրջապատված անտառապատ բարձր լեռներով։ Ճանապարհը, անջատվելով Նրեվան—Թբիլիսի գլխավոր տրուց՝ Դիլիջան քաղաքից 8 կիլոմետր հեռու, թեքվում է դեպի ձախ և Հաղարծին վտակի ափով, անտառի միջով ոլորապտույտ գնում է հուշարձանը։ Վանքի հյուսիսային կողմում բարձրանում է հազնաքար գագաթը՝ ժայռոտ հզորերով, իսկ դրանից քիչ վերև, Աղստև խոշոր լեռնաշղթայից սկիզբ է առնում մի այլ, համեմատաբար ցածր լեռնաշղթա, որը ձգվելով դեպի արևելք, վերջանում է Աղստև գետի հովտում։ Այդ լեռնաշղթայի գագաթներից նշանավոր են Գիծ սարը և Սպիտակ աղբյուրը, որոնց՝ դեպի հուշարձանների խումբը նայող կողմը բարձր ժայռոտ քարափների ձևով է ու կաթնադեղնավուն գույնի։

Հուշարձանների խումբը բաղկացած է հինգ լեռնաշղթաներից, երկու գավթից, սեղանատնից, երկու մատուռներից, արքայական դամբարանից և մի քանի խաչքար-մահարձաններից։

Թե ե՞րբ է հիմնադրվել Հաղարծինի վանքը, ստույգ հայտնի չէ, պատմական աղբյուրներն էլ շատ աղյուտ տեղեկություններ են պարունակում այդ վանքի մասին։ 13-րդ դարի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, Գոշ Մխիթարի կողմից 1191 թվականին Նոր Գետկա վանքում կառուցված եկեղեցու օծման հանդեսին մասնակցում էր նաև Հաղարծինի վանքի առաջնորդ Խաչատուր Տարոնեցի վարդապետը։ Գանձակեցին միաժամանակ ավելացնում է, որ մինչև Տարոնեցու Հաղարծինի վանքին առաջնորդ դառնալը, վանքը գտնվում էր լքված ու խամրած վիճակում և որ Տարոնեցին շենացրեց ու պայծառացրեց վանքը։

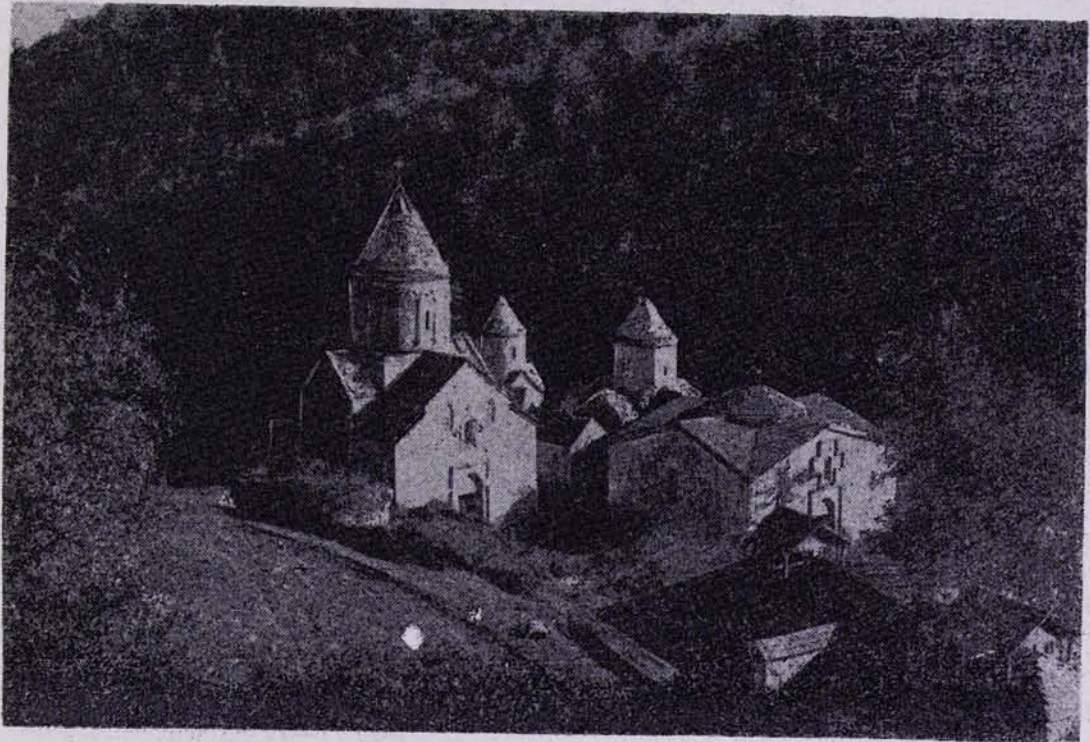
Այդ Խաչատուր վարդապետ Տարոնեցին էր, որ Հայաստան բերեց ձայնագրության խազերը — նոտաները — և մշակեց ու դարձացրեց այն։ Միաժամանակ նա «եռոհուրդ խորին» նշանավոր շարականի հեղինակն է։

Գանձակեցու վերը նշված վկայությունից պարզ է դառնում, որ Հաղարծինի վանքը գոյություն է ունեցել 1191 թվականից որևէ շատ առաջ։ Սակայն ո՞րն է այն շենքը, որն ամենից առաջ է կառուցված, կամ ե՞րբ է կառուցվել դրանցից յուրաքանչյուրը. այդ բանը ճշտելու համար մեզ նյութ կարող են հանդիսանալ վերջին տարիներում կատարված հնագիտական մանրազնին հետազոտությունները։

1. Գրիգոր եկեղեցի.— Գտնվում է գավթի արևելյան կողմում, կից, բարձր դիրքով, ուր բարձրանում են երեք աստիճան ունեցող քարե բարձր սանդուղքով: Կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ, ճարտարապետական ձևերը բնորոշ են 10—11-րդ դարերին: Կենտրոնագմբեթ կառուցվածք է, արտաքուստ ուղղանկյուն, ներսից խաչաձև հատակագծով՝ ուղղանկյուն խաչթևերով, Արևելյան անկյունում տանի մի-մի խորան: Խաչթևի միացման անկյուններից ձգվող որմնասյուները միանում են կամարներով, ի-

(արձանագրություն № 40) և տիխիսեցի Չեթաղանց մահտեսի Սուխան ու Զալ Նդրայրներն իրենց զավակներով և Ֆահրապատեցի խոջա Գուլին իր որդու հետ 1681 թվականին (արձանագրություն № 8), ինչպես և Հուշարձանների պահպանության կոմիտեն 1950 թվականին:

2. Գավիր.— Գտնվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, կից: Բանասիրական գրականության մեջ ընդունված է այդ գավթի կառուցումը վերագրել Իվանե աթաղակին, իր եղբայր Զաքարիի մահից հետո և



ՅԱՂԱՐՄԻՆ ՎԱՆՔ.— Ընդհանուր տեսարան հյուսիս-արևմուտքից:

րենց վրա կրելով տեթակող թմբուկ և սրածայր վեղար տնեցող գմբեթ: Ցուրաքանչյուր խաչթևից, ինչպես և գմբեթի թմբուկի գլխավոր շորս կողերի մեջ բացվում են մեկական փոքր, կամարակալ լուսամուտներ: Նման մեկական փոքր լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան խորանների արևելյան պատից:

Ամբողջ շենքը շարված է դեղնագույն, ծափոտկավոր փափուկ քարից, կրաշաղախով, արտաքին երեսապատ քարերը մաքուր տաշված են, իսկ ներսի երեսապատ քարերը կիսատաշ ձևով են:

Հուշարձանը վերանորոգել են խաչատուր վարդապետը և Սուքիասը, 1284 թվականին

նրա հիշատակին, այսինքն 1213—1297 թվականների ժամանակաշրջանին: Նման համոզմանը հիմք է ծառայել գավթի արևմտյան դռան շրջանակի վրա եղած ընդարձակ արձանագրությունը (արձանագրություն № 12): Սակայն այդ խնդրով զբաղվողները աչքաթող են արել այդ նույն գավթի վրա եղած մի այլ արձանագրություն, որի համաձայն ոմն Գրիգոր, խաչատուր վարդապետի առաջնորդության ժամանակ, իսկ վերջինս անկասկած խաչատուր վարդապետ Տարոնացին է, 1181 թվականին իր սեփական հողաբաժինը նվիրում է Ս. Գրիգոր եկեղեցուն (արձանագրություն № 49):

Այդ արձանագրությունից որոշակի ներկայում է, որ գավիթը կառուցվել է մինչև 1181 թվականը, հետևապես Ջաքարեի կենդանությունն ժամանակ: Բացի այդ, գավիթի արևմտյան դռան շրջանակի վրայի վերը նշված արձանագրության մեջ պարզ ասվում է, որ գավիթը կառուցեց Ջաքարե սպասալարը և ո՛չ թե Իվանեն, ինչպես այդ ենթադրվում է: Այդ բոլորը որոշակի կերպով ցույց են տալիս, որ գավիթը կառուցված պետք է լինի 12-րդ դարի վերջին քառորդում:

Գավթի վրա եղած մի ուրիշ արձանագրություն նույնպես հաստատում է, որ գավիթը կառուցված է մինչև 1213 թվականը (արձանագրություն № 20): Այդ արձանագրությունը հավաստում է, որ Սմբատի որդի Խալթը 1206 թվականին իրեն պատկանող Քանաքեռ գյուղում, Սկանդարենց հողը գնել և նվիրել է Հաղարծինի վանքին:

Սրա հատակագիծը համարյա քառակուսի է, ներսում ունի չորս քարե սյուներ, որոնց բներն ու խորիսխները և խոյակները ամբողջական մեծ քարերից են և տարբեր ձևերով մշակված: Պատերը ներսից ունեն երկուական կիսասյուներ, որոնց բները, խորիսխներն ու խոյակները նույնպես ամբողջական քարերից են և զանազան ձևերով մշակված: Սյուները և կիսասյուները միանում են կամարներով, չափերով թաղակապ ծածկը՝ կենտրոնում հատուկ անցքով՝ երդիկով:

Գլխավոր մուտքն արևմտյան կողմից է՝ դանաձև որմնասյունավոր շրջանակով և ճակատակալ կամարաքարով, որոնք պատած են ընդարձակ արձանագրություններով: Մի ուրիշ, փոքրիկ դուռ էլ բացվում է արևելյան պատի հարավային ծայրից, որն այժմ շարված, փակված է:

Բացի գլխավոր մուտքի, սյուների ու կիսասյուների զարդաքանդակներից, հուշարձանի առաստաղի անկյուններում եղած քառակուսաձև հարթ տարածությունները պատած են երկրաչափական տարբեր ձևերի նուրբ մշակված զարդաքանդակներով, մարդկանց, թռչունների և կենդանիների հարթաքանդակներով:

Հուշարձանը շարված է դեղնագույն ծակոտկավոր մաքուր տաշած քարերով, կրաշաղախով: Գլխավոր մուտքի և նրա վերեկ լուսամուտի շրջակա քարերը կապտավուն բազալտից են. պատերի որոշ տեղերում նույնպես օգտագործված են կապտավուն բազալտի քարեր: Սալահատակված է, հատուկում կան մի քանի գերեզմաններ՝ կապտագույն բազալտե հարթ տապանաքարերով: Արևելյան պատի տակ, եկեղեցու դռան երկու կողքերին կառուցված են խաչքար-մահար-

ձաններ, որոնց միայն պատվանդաններն են մնում: Մի մահարձանի խաչքարը վայր է ընկած ու ջարդված, որի ստորին մասն է մնում: Վրայի խոշոր տառերով փորագրված արձանագրության մնացորդներից իմացվում է, որ մահարձանը պատկանում է Արտավազդ և Օտա ամուսիններին (արձանագրություն № 58): Տանիքը նույնպես պատած է սալաքարերով:

Նկատվում են մի շարք վերանորոգումների հետքեր. վերջին անգամ վերանորոգված ու բարեկարգված է Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից 1951 թվականին:

3. Կաթողիկե եկեղեցի.— Գտնվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում, կից: Համաձայն դռան ճակատակալ քարի վրա եղած արձանագրության (արձանագրություն № 61), եկեղեցին կառուցել է Հարրի որդի Խալթը 1194 թվականին: Միանգամայն ընդհանրապես չի կառուցված փոքրիկ շենք է, թաղակապ ծածկով: Միակ դուռն արևմտյան կողմից է՝ գլխաձև կիսասյունավոր շրջանակով ու կիսակլոր ճակատակալ քարով: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր փոքր արսիճ, ցածրիկ բնով: Շարված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով: Սալահատակված է եղել, տանիքը պատած է եղել սալաքարերով, որոնք բոլորն էլ քայքայվել ու թափվել են: Կատարված է վերանորոգում Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից 1951 թվականին:

4. Ս. Ստեփանոս եկեղեցի.— Գտնվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան կողմում, առանձին: Կառուցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ, միայն ճարտարապետական ձևերը ենթադրել են տալիս, որ նա պետք է կառուցված լինի 11—12-րդ դարերում: Գլխավոր, փոքրիկ, գեղեցիկ շենք է, արտաքուստ սղդանկյուն, ներքից խաչաձև հատակագծով, ուղղանկյուն խաչվանքով: Արևելյան խաչվանքում կառուցված է ցածրիկ բնով, որի երկու կողմերում կան փոքրիկ խորաններ: Արևմտյան անկյուններում խորանների փոխարեն գտնվում են խորը խորշեր՝ թաղակապ տանիքով:

Պարզ որմնասյուները միանում են կամարներով, իրենց վրա կրելով փոքրիկ զմբեթը՝ կլոր թմբուկով և սրածայր վեղարով: Պատերի մեջ, արտաքուստ կան ներկուական եռանկյունաձև խորշեր՝ կամարակապ գոգաթով՝ ճառագայթաձև քանդակներով:

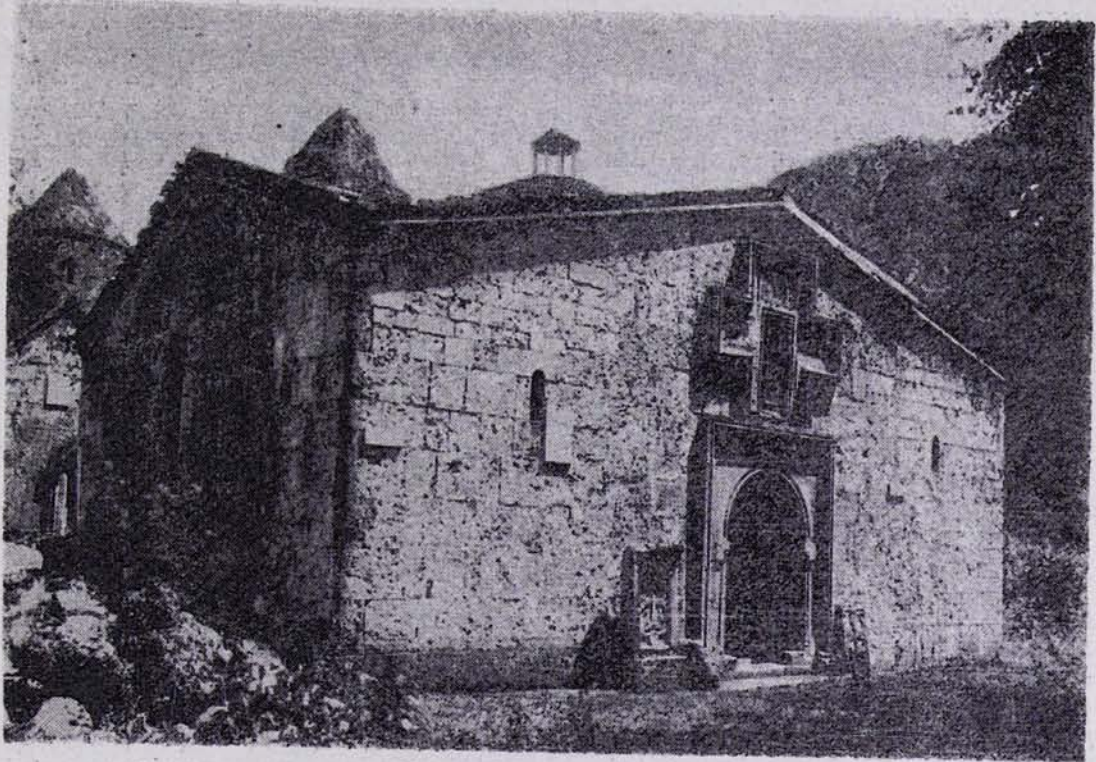
Միակ դուռն արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով, որի առջև ունենել է սրահ. սրահից պահպանվել են եկեղե-

ցու պատին կից սյուները՝ գլանաձև բներով, խարխալներով ու խոյակներով և դրանցից ձգվող կամարի ծայրերը: Պատերի և զբմբեթի մեջ բացվում են կամարակապ փոքր լուսամուտներ՝ քանդակազարդ պսակներով: Հարավային պատի վրա փորված է արևի գեղեցիկ ժամացույց և կից արձանագրություն: Առանձին քարերի վրա նկատվում են կառուցող վարպետների նշանները՝ Ա, Ս, Մ, Թ, Կ տառերի ձևով:

Շարված է սրբատաշ ամուր քարերով, կրաշաղախով. տանիքը պատած է սալաքա-

նիկոլայ Միխայլովիչ Տոկարսկին այդ փորագրությունը կարդում է հետևյալ ձևով. «Ի 21 թվիս շինեցաւ: Տոկարսկին միաժամանակ հիմնվում է հուշարձանի ճարտարապետական ձևերի վրա, պնդելով, որ դրանք հատուկ են 13-րդ դարին:

Մեր կատարած մանրազնիւն ուսումնասիրությունները համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1071 թվականին և զգալի վերանորոգումների է ենթարկվել 1281 թվականին: Այդ դեպքում նկատվում է, որ դրան ճակատակալ



ՀԱՂԱՐՄԻՆ ՎԱՆՔ.— Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավիթը հյուսիս-արևմուտքից:

րերով: Նկատելի են վերանորոգումների հետքեր—մի վերանորոգումը կատարված է 1651 թվականին (արձանագրություն № 68):

5. Աստվածածին եկեղեցի.— Գտնվում է Կաթողիկե և Ստեփանոս եկեղեցիների հյուսիսային կողմում: Այդ հուշարձանի կառուցման ժամանակի նկատմամբ խոշոր տարաձայնություններ կան ուսումնասիրողների միջև: Բանն այն է, որ հուշարձանի հարավային դռան ճակատակալ քարի վրա, ձախ անկյունում փորագրված է՝ Ի 21 (1281 թ.), իսկ աջ կողմի անկյունում՝ ԹՎ. ՇԻ (1071 թ.): Լեռնագրադի գիտնականներից

քարի վրա ձախ անկյունում փորագրված «Ի 21» սկզբնական շրջանում գոյություն չի ունեցել, այլ միայն եղել է աջ անկյան փորագրված «ԹՎ. ՇԻ»-ն, որը և վերաբերել է հուշարձանի կառուցմանը: Հետազոտում, այսինքն նրա վերանորոգման ժամանակ, որը պետք է տեղի ունեցած լինի 1281 թվականին, ավելացվել է այդ ճակատակալ քարի ձախ անկյան ազատ մասում:

Մի տրիչ հանգամանք ևս հաստատում է, որ այդ հուշարձանը կառուցված է եղել մինչև 1281 թվականը. դա հետևյալն է—այդ նույն հուշարձանի հարավային դռան շրջա-

նակի արտաքին շերտի վրա եղած մի արձանագրության մեջ խոսվում է սեղանատան կառուցման մասին՝ հետևյալ ձևով. «... [ԿԱՄԱԽՆ] ԱՅ [ԱՄԵՆԱԿԱ]ԼԻՆ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՋՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ ԸՍՏ ԿԱՐԻ ՄԵՐՈՒՄ ՍՊԱՍԱԽՈՐԵՑԱՔ [ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ] ԵՒ ՄԵԾԱԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՇԻՆ[ԵՑԱՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԷՆ ՏՐԱՊԵ]ՋՆ ԵՒ ԱՅԼ [ԲԱՋՈՒՄ ԱՐԴԻՆՍ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԵՂԱՐՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ» և այլն (արձանագրություն № 1)¹:

Չնայած արձանագրությունը լրիվ չի պահպանվել, մանավանդ նրա սկզբի մասը, որ կարող էր լինել տարեթիվը, բայց և այնպես հիմնական մասը պահպանվել է, որի համաձայն Հովհաննես և Սարգիս միաբանները կառուցել են Տրապիզը — սեղանատունը և այլ արդյունքներ տվել վանքին:

Սեղանատան հարավային դռան շրջանակի վրա եղած 1248 թվականը կրող մի այլ արձանագրություն, որը նույնպես պատկանում է Հովհաննես վարդապետին և որ նա դրամով օժանդակում է սեղանատան շինությունը (արձանագրություն № 11), ինքնին վկայում է, որ սեղանատունը կառուցված է եղել մինչև 1248 թվականը: Իսկ դա իր հերթին հաստատում է, որ Աստվածածին եկեղեցին գոյություն է ունեցել մինչև այդ 1248 թվականը, որի վրա արձանագրվել է սեղանատան կառուցման մասին: Հետևապես այն պնդումը, թե Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրված է 1281 թվականին, միանգամայն զուրկ է հիմքից:

Անկասկած է, որ եկեղեցու կառուցման և ճարտարապետական առանձին ձևեր հատուկ են 13-րդ դարին, սակայն չպետք է աչքաթողանել այն հանգամանքը, որ այդ առանձնահատկությունները գալիս են դեռ 11-րդ դարից. մանավանդ, որ տվյալ դեպքում առավել բնորոշ ձևերն ավելի գերակշռում են քան թե 13-րդ դարին հատուկ ձևերը:

Որ Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրված պետք է լինի 1071 թվականին և վերակառուցված 1281 թվականին, այդ մասին վկայում են նաև ստորև բերված մի շարք այլ փաստեր:

ա. Հուշարձանը կառուցված է երկու տեսակ հանքաքարից՝ կապտագույն բազալտից և դեղնագույն կրաքարից. պատերի ստորին մասերը շարված են ամբողջապես բազալտ քարերով, իսկ վերևի մասերում դրանք առանձին-առանձին են և թվով շատ քիչ: Ար-

ձանագրությունները բացառապես բազալտ քարերի վրա են: Դրանից երևում է, որ հուշարձանը քանդվելուց հետո նրա ստորին մասերը պահպանվել են անվնաս:

բ. Հյուսիսային պատի վրա, արտաքուստ, պատի կեսի բարձրության հավասար նկատվում է կարնիզաձև հավելված, իսկ հարավային պատի վրա, դռան կողքերին պահպանվել են կալոնակներ, որը հաստատում է այդ դռան առկում հնում սրահի գոյությունը, որպիսին քանդվել է եկեղեցու փլման ժամանակ:

գ. Արևելյան պատի մեջ բացվող զույգ լուսամուտի շրջապատ շարվածքի արտաքին և ներքին երեսապատ շերտերը տարբեր շափերով ու ձևով են. տարբեր է նաև քարերի մշակման տեխնիկան: Դրանից պարզ երևում է, որ արտաքին շերտը հետագայում ավելացված պետք է լինի և իր կատարման ձևով զիջում է ներսի շերտի կատարման ձևին:

դ. Հուշարձանի արևմտյան դռան շրջանակը երկու կողմերից, հավասար բարձրությամբ, ջարդված է. դա հետևանք է այն բանի, որ կից կառուցվող գավթի կիսաայուների կամարը, որը պետք է հանդիսանար եկեղեցու արևմտյան պատի որմնակամարը, պետք է անցներ այդ ջարդված տեղերով: Հետևապես, մինչև հիշյալ գավթի կառուցումը գոյություն ուներ Աստվածածին եկեղեցին: Եթե վերջինիս կառուցումը վերագրվի 1281 թվականին, ապա տվյալ ժամանակի քաղաքական դրությունը հազիվ թե ներքին այնպիսի կառուցումների ձեռնարկմանը, ինչպիսին Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, կից գտնվող խոշոր գավթին է:

ե. Արևելյան ճակատում դրված մի բարձրաքանդակ պատկերում է երկու վեղարավոր կրոնավորների, որոնք իրենց ձեռքում բռնել են եկեղեցու կաղապարը: Այդ կաղապարն իր ձևով չի նմանում Հաղարծինի վանքում եղած և ոչ մի եկեղեցու ձևին. նա հիշեցնում է Ամբերդի, Մարմաշենի և այլ եկեղեցիներին, որոնք անվիճելիորեն պատկանում են 11-րդ դարի առաջին կեսին:

զ. Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի վրա եղած մեծ թիվ կազմող արձանագրություններից միայն մեկի մեջ է հիշվում Աստվածածին եկեղեցու անունը (արձանագրություն № 13), ըստ որի Գագը և Աշոտը Սարկավազ վարդապետի առաջնորդությամբ ժամանակ, իրենց հոգեպահուստը (դրամ) տալիս են Աստվածածնի շինության համար: Կատարված ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Սարկավազ վարդապետը Հաղարծին վանքի առաջնորդ է դառել Հովհաննես Արմանեցուց

1. Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը և բառամասերը վերականգնված են մեր վերծանությունը:

հետո՝ 13-րդ դարի երկրորդ կիսում, որի ժամանակ, հավանաբար, տեղի ունեցած լինի Աստվածածին եկեղեցու հիմնական վերանորոգումը:

Աստվածածին եկեղեցին դմբեթավոր մեծ շենք է, հատակագիծն արտաքուստ երկարածիփ ուղղանկյուն է, ներսից խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչքներով: Արևելյան կողմում ունի կիսակլոր մեծ արսիդ՝ բարձր բեմով, ուր բարձրանում են ծալրերում եղած քարե աստիճաններով: Բեմի երկու կողմերում կան երկհարկանի խորաններ, ստորին հարկի խորանները բացվում են դեպի արևմուտք՝ կողմ-

մեջ: Հարավային մուտքը շրջանակավոր է և գեղեցիկ քանդակազարդված: Յուրաքանչյուր խաչքից բացվում է մեկական կամարակապ երկար ու նեղ լուսամուտ. արեւելյան պատի լուսամուտը զույգ է, որոնք իրարից անջատվում են բազմանիստ բուն ունեցող սյուճով: Նման մեկական լուսամուտ էլ բացվում է գմբեթի թմբուկի գլխավոր շորս կողերի մեջ և խորաններում, բոլորն էլ ունեն զանազան ձևերով մշակված պսակներ. արեւելյան, հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ, արտաքուստ կան երկուական եռանկյունաձև փոքր խորշեր՝ կամարակապ գազաթնե-



ՀԱՂԱՐՄԻՆ ՎԱՆՔ.— Արևի ժամացույց և արձանագրություն
Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատի վրա:

րի խաչքների մեջ, իսկ վերի խորանների դռները՝ արսիդի մեջ, իրար դիմաց, ուր բարձրանում են քարե աստիճաններով: Մեկական խորաններ էլ կան արևմտյան անկյուններում:

Խաչքների միացման անկյուններից ձգվող կիսասյուճները միանում են կամարներով, իրենց վրա կրելով կլոր թմբուկ և սրածայր վեղար ունեցող գմբեթը: Երկու գլխավոր մուտքերը բացվում են հարավային և արևմտյան կողմերից, վերջինիս կից կառուցված գավթի

րով, զարդարված ճառագայթաձև քանդակներով:

Հուշարձանի երեսապատը կապտագույն բազալտից և դեղնագույն կրաքարի սրբատաշ քարերից է, կրաշաղախով մածուցված. առաջինները վերաբերում են հիմնադրմանը, իսկ երկրորդները՝ վերանորոգմանը: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով, որոնք ամբողջապես թափված են:

Գմբեթը զարդարված է 16 զույգ գլանաձև քանդակներով կիսասյուճներով, որոնք միա-

նում են որմնակամարներով և ունեն խարիսխներ ու խոյակներ: Խարիսխները մշակված են տարբեր ձևերով և պատած են զանազան ձևերով մշակված զարդաքանդակներով, որոնք նստած են երկրաչափական քանդակներով զարդարված մի շերտի վրա, որը շրջանաձև գտնվում է դմբեթի թմբուկը: Առանձին որմնակամարների մեջ կան տարբեր ձևերով մշակված բարձրաքանդակ զարդաքանդակներ՝ ոմանք երկուական, ոմանք մեկական հատ:

Հիմնական վերանորոգման է ենթարկվել 1281 և մասնակի վերանորոգման՝ 1681, 1951 թվականներին և այլն:

6. Գավիթ.— Գտնվում է Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, կից, ամբողջապես ավերակ վիճակում. պահպանվել են արևմտյան և հյուսիսային պատերի առանձին մասերը: Պատերի կանգուն մնացած մասերի վրա պահպանված երկուական կիսասյուները և տեղում թափված բեկորները որոշակի կերպով ցույց են տալիս, որ նա կառուցված է եղել այնպիսի եղած մյուս գավթի նմանությամբ. այսինքն՝ ներսում ունեցել է շորս սյուներ, որոնք կիսասյուների հետ միացել են կամարներով, կազմելով թաղակապ ծածկը՝ կենտրոնում հատուկ անցք-երդիկով: Այդ գավթի շորսային հիմնականում շարված է եղել դեղնագույն ծակոտակվոր կրաքարից, որի քանդված մասերը, ինչպես և վանդուն մնացած մասերը քանդել և օգտագործել են Աստվածածին եկեղեցու 1681 թվականին կատարված վերանորոգումների վրա: Թե երբ է կառուցվել այդ հուշարձանը—ստույգ հայտնի չէ, սակայն հավանական է թվում, որ նա կառուցված լինի 12-րդ դարի վերջերին և ավերված լինի մոնղոլական արշավանքների ժամանակ՝ 14—15-րդ դարերում:

7. Սեղանատուն.— Գտնվում է հուշարձանների խմբի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, առանձին: Հայ արվեստի նշանավոր կոթողներից է և եզակի տեղ է գրավում ճարտարապետական կառուցվածքների շարքում: Սովորաբար ընդունված է նրա կառուցումը վերագրել 1248 թվականին, ելնելով նրա հարավային դռան շրջանակի վրա եղած արձանագրությունից (արձանագրություն № 11): Սակայն այդ արձանագրության ուշադիր ընթերցումից դժվար չէ համոզվել, որ դա վերաբերում է սեղանատան բարձրության համար դրամական օգնությունը, մինչդեռ, ինչպիսի ցույց տվեցինք վերևում, սեղանատան կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը գտնվում է Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի շրջանակի վրա (արձանագրություն № 1): Անվիճելի է, որ սեղանա-

տունը պետք է կառուցված լինի 13-րդ դարի 2-րդ քառորդում, Հովհաննես Արմանեցու առաջնորդության ժամանակ և նրա միջոցով:

Սա երկարաձիգ, ուղղանկյուն հատակաձև ունեցող ընդարձակ մի սրահ է, թաղակապ ծածկով: Ներսում, կենտրոնական մասում ունի երկու սյուներ՝ կարճ բներով և հարթ խարիսխներով ու խոյակներով: Արևելյան և արևմտյան պատերը ներսից ունեն երկուական կիսասյուներ, իսկ հարավային և հյուսիսային պատերը՝ շորսական կիսասյուներ՝ նույն ձևի խարիսխներով ու խոյակներով: Սյուները և կիսասյուները միանում են խաչաձևող կամարներով, որոնք ծածկի առանձին մասերում առաջացնում են երկու մեծ բացվածքներ՝ երկթեթի ձևով, գավթեթի նմանությամբ: Միաժամանակ սյուներից դեպի կողերի պատերը ձգվող կամարների ծայրերը հենվում են այդ պատերի մեջ դրված կալունակների վրա: Բացի այդ, արևելյան և արևմտյան պատերի կիսասյուները միանում են որմնակամարներով, այդ պատերի վրա առաջացնելով երեքական մեծ խորշեր:

Ներսից, պատերին կից, նրանց ամբողջ երկարությամբ շարված է մի աստիճան բարձրությամբ քար՝ նստարանի նմանությամբ, ուր, հավանաբար, նստելիս են եղել վանքի միաբանության անդամները ճաշելիս:

Գլխավոր մուտքը արևմտյան կողմից է, պատի կենտրոնի խորշի ամբողջ լայնությամբ, մի ուրիշ դուռ էլ բացվում է հարավային պատի արևմտյան ծայրից, նույնպես մեծ: Շարված է եղել մաքուր տաշված կրաքարով, կրաշաղախով. սալահատակված է եղել, տանիքը պատած է եղել սալաքարերով, որոնք բոլորն էլ թափվել են: Հատակն այժմ սալած է անմշակ մանր քարերով, իսկ տանիքը պատած է կղմինդրով: Փոխված է պատերի երեսապատ քարերի մի զգալի մասը: վերանորոգումները վերաբերում են 1651, 1681, 1939, 1953 թվականներին:

8. Վանքի միաբանության բնակելի շենքերը գտնվում են հուշարձանների խմբի համարյա շորս կողմը, ցրվել եկած, բոլորն էլ ավերակ վիճակում: Դրանք շարված են զանազան հանքաքարերի տարբեր մեծությամբ կիսատաշ ու անտաշ քարերով, մի քանիսը կրաշաղախով, իսկ մեծ մասամբ ցեխով: Պատկանում են 17-րդ և 19-րդ դարերին, որոնք արվեստի տեսակետից ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում:

9. Արժայական դամբարան.— Գտնվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի հարավային կողմում, կից: Մատուռի ձևով մի շենք է եղել,

ներսում երեք գերեզմաններ՝ հարթ ձևով մշակված տապանաքարերով: Հյուսիսային եզրի գերեզմանը, որի տապանաքարը կապտագույն բազալտից է, պատկանում է Սրմբատ թագավորին, դրա կողքի գերեզմանը,

րիկյան թագավորները լինեն: Մատուռն ամբողջապես քանդել են 19-րդ դարի վերջերին և քարն օգտագործել մյուս հուշարձանների վերանորոգման վրա. պահպանվել են արևելյան և արևմտյան պատերի հետքերը, ինչպես



ՀԱՂԱՐՄԻՆ ՎԱՆՔ.— Ս. Աստվածածին եկեղեցին
հաւաւ-արեւմտեւից:

որի տապանաքարը նույնպես կապտագույն բազալտից է, պատկանում է Գագիկ թագավորին. իսկ ամենահարավային եզրի գերեզմանը, որի տապանաքարը կրաքարից է ու ջարդված է մանր կտորների, հայտնի չէ, թե ում գերեզմանն է, որովհետև տապանագրությունը մաշվել-ջնջվել է: Այդտեղ թաղված թագավորները հավանաբար Նոր-Քյուրի կո-

և դավթի պատի վրա մատուռի կցված մասի կրաշաղախի հետքերը (արձանագրություն № № 59, 60):

10. Հաղարծինի վանքին պատկանող 5-րդ եկեղեցին գտնվում է հուշարձանների հիմնական խմբից մոտ 200 մետր դեպի արևելք, ձորի եզրին: Փոքրիկ եկեղեցի է, հատակա-

գիծն ուղղանկյուն է, ծածկը թաղակապ, արևելյան կողմից ունի փոքր արտիդ՝ ցածրիկ բեմով, որի երկու կողքերին կան խորաններ: Դուռն արևմտյան կողմից է, որը բացվում է եկեղեցու անբաժան մասը կազմող փոքրիկ սչահի մեջ. ունի գլանաձև կիսա-

պատկանող խաչքարի քանդակազարդ բեկորներ:

11. Երկու մատուռները գտնվում են հուշարձանների հիմնական խմբից դեպի արևելք, վերը նշված եկեղեցու մոտ, ժայռոտ բարձունքների վրա: Սովորական ձևի մա-



ՀԱՂԱՐՄԻՆ ՎԱՆՔ.— Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային շքամուտքը:

սյուներով շրջանակ և կիսակլոր ճակատակալ քար:

Սրահը նույնպես փոքր է, ուղանկյուն հատակագծով, ծածկը թաղակապ. հյուսիսային կողմում ունի փոքր խորան. դուռն արևմտյան կողմից է: Եկեղեցու ու սրահի պատերի մեջ օգտագործված են 12—13-րդ դարերին

տուռներ են, հավանաբար կառուցված 13—14-րդ դարերում. պատերի մեջ օգտագործված են քանդակազարդ խաչքարերի բեկորներ և ռելիեֆի տանիքի սալաքարեր:

12. Գերեզմանոցը տարածվում է հուշարձանների հիմնական խմբի և դրանից արևելք գտնվող եկեղեցու ու մատուռների շրջ-

ջակայքում, ուր, քացի սովորական գերեզմանաքարերից, կան նաև բազմաթիվ խաչքար-մահարձաններ, որոնք բոլորն էլ շքեղ քանդակազարդված են և վերաբերում են 12—13-րդ դարերին:

Թեև նրբ է լքվել ու ամայացել Հաղարծինի վանքը, աստուղ հայտնի չէ: Կատարված տեղագրական հետազոտությունները և հնագիտական ուսումնասիրությունները չեն հայտնաբերել 14-րդ դարից հետո որևէ հուշարձան: Այդ հանգամանքը հավանական է դարձնում, որ վանքը քայքայվել ու անմարդաբնակ է դարձել 14-րդ դարի վերջերին կամ 15-րդ դարի սկզբներին՝ մոնղոլ-թաթարական արշավանքների հտևանքով:

Հուշարձանների վրա եղած որոշ արձանագրություններից իմացվում է, որ վանքը վերահաստատվել է 17-րդ դարի կեսերին — կատարվել են մի շարք վերանորոգման աշխատանքներ: Սակայն վանքի այդ վերականգնումն էլ ներկար չի տևում — հյուսիսային լեռնցիների կողմից 18-րդ դարում կատարվող հարձակումները նորից ամայացնում են վանքը:

Գրեթե արքայիսկոպոս Սմբատյանը 1862 թվականին այցելելով Հաղարծինի վանքի հուշարձանները, տեղեկացնում է¹, որ վանքը գտնվում էր լքված ու ամայի վիճակում, հուշարձանները վեր էին ածված անասունների փարախի և լիքն էին աղբով, շրջակայքը պատած էր անանցանելի մացառուտներով, տանիքներին բուսած էին թփեր, վանքը միաժամանակ դարձել էր ավաղակների որջ, որի հետևանքով նրանք իրենց հետ վերցրել էին զինված պահակներ: Բայց, անկախ դրանից և վերահաս հորդառատ անձրևից ու կարկուտից, նրանք ավաղակների ահից ընդամենը կես ժամի շափ են մնում հուշարձաններում և արագ ձիավարելով թողնում զնում են, թրջված ու մրսած հասնելով Դիլիջան:

Սմբատյանը տեղեկացնում է նաև, որ էջմիածնի վանքի միաբան Պողոս մարդասպետը 1865—1895 թվականներին վանահայր է լինում Հաղարծինում: Այդ ժամանակամիջոցում է, որ նա քանդում է արքայական դամբարանի շենքը և քարերն օգտագործում այլ շինարարության համար: 1895 թվականից հետո վանքը վերջնականապես լքվում է և դադարում կրոնական կենտրոն լինելուց:

Սովետական իշխանության տարիներին մեծ աշխատանքներ են կատարվել Հաղարծինի հուշարձաններում, նրանց վերանորոգ-

ման, մաքրման ու բարեկարգման ուղղությամբ:

Նախ և առաջ հուշարձանների խումբը չորս հեկտար հողաբաժնով անջատված է որպես հնագիտական անձեռնմխելի վայր: Հատուկ ճանապարհ է կառուցված մինչև հուշարձանը, ուր ավտոմեքենաները ուղիղ մտնում են հուշարձանների սահմանները. դա մեծ չափով հեշտացրել է հուշարձանների վերանորոգման համար շինանյութերի փոխադրումը: Ամբողջ հնագիտական անձեռնմխելի տարածությունը բարեկարգված է և տնկված են 500-ից ավելի զանազան պտղատու ծառեր: Վերանորոգված ու մաքրված են բոլոր հուշարձանները, ըստ որի վերականգնված են նրանց քանդված մասերը, չրացրած և թափված երեսապատ քարերն ու քիվերը, տանիքները պատած են թիթեղով կամ կղմինդրով:

Հուշարձանն այցելող տուրիստների համար կառուցված է հատուկ շենք՝ կահավորությամբ, որի մեծ սենյակներից մեկում ցուցադրված են Հաղարծինի և շրջակա մյուս հուշարձանների վերաբերյալ լուսանկարներ, գծագրեր, տեքստեր և այլն:

Ավելորդ չէր լինի նշել, ինչպես այդ հայտնի է, որ Հաղարծին վանքի մասին, որպես կրոնական կենտրոնի և որպես հայ ժողովրդի ազգային կուլտուրայի կառույցի ու արժեքավոր ճառարապետական նմուշի, ուսումնասիրություններ են գրել տրիշ շատ բանասեր-տեղագիրներ և գիտնականներ². կարդացված և հրատարակված են նրա որոշ արձանագրություններ:

Սակայն այդ աշխատությունները կրել են առավելապես նկարագրական ու տեղագրական բնույթ, ընթերցված արձանագրութունները թերի են, ունեն բազմաթիվ անճշտություններ ու վրիպումներ:

Առավել աչքի են ընկնում աղյուսակներ Հովսեփ Օրբելու կողմից հավաքված Հաղարծինի վիմական արձանագրությունները, որոնք, դժբախտաբար, մինչ այժմ չեն հրատարակված: Դրան պետք է ավելացնել, որ տվյալ հոդվածը մեր՝ այդ բնագավառում երկար տարիների աշխատանքի և կատարած բազմաթիվ հետազոտությունների արդյունքն է, որը նույնպես լրիվ չափով չի տալիս այդ կարևոր հուշարձանի պատմությունը:

(Շարունակելի)

2. Սարգիս վարդապետ Զալայան, «Ճանապարհորդութուն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տիփլիս, 1842 թ.: Մակար եպիսկոպոս Բաբուդաբեան, «Արցախ», Բաբու, 1895 թ.: Գրեթե արքայիսկոպոս Սմբատյան, «Տեղագրութուն Գեղարքունի ժողովարդ գաւառի», էջմիածին, 1895 թ.: «Անգագրական հանգես», գիրք XVI, և այլն:

1. Գրեթե արքայիսկոպոս Սմբատյան, «Տեղագրութուն Գեղարքունի ժողովարդ գաւառի», էջմիածին, 1895 թ., էջ 179—185: